

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINI AXLOQIY TARBIYALASHDA ADABIY MATNLARDAN FOYDALANISH METODIKASI

Nurullayeva Dinora Qo'ziboy qizi

Dinoranurullayeva30@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17365715>

Annotatsiya. Mazkur ishda boshlang'ich sinf o'quvchilarini axloqiy tarbiyalash jarayonida adabiy matnlardan foydalanishning samarali metodikasi yoritilgan. Unda adabiyotning shaxs kamolotidagi o'rni, badiiy asarlarning axloqiy mazmuni, ularni o'quvchilarning yosh xususiyatlariga mos tanlash hamda o'qitish jarayonida qo'llash yo'llari tahlil qilingan. Shuningdek, ertak, hikoya, she'r kabi janrlar orqali ezgulik, mehnatsevarlik, halollik, mehr-oqibat, vatanparvarlik kabi fazilatlarni shakllantirishga qaratilgan pedagogik yondashuvlar ilmiy-nazariy asosda ko'rib chiqilgan. Ishda zamonaviy didaktik vositalar yordamida adabiy matnlarni interfaol usullar orqali o'rganish bo'yicha amaliy tavsiyalar ham berilgan.

Kalit so'zlar: boshlang'ich ta'lim, axloqiy tarbiya, adabiy matn, badiiy asar, ertak, hikoya, metodika, o'quvchi shaxsini shakllantirish, interfaol usullar, pedagogik yondashuv.

Аннотация. В данной работе рассматриваются эффективные методические приёмы использования литературных текстов в нравственном воспитании учащихся начальных классов. Раскрыта воспитательная роль литературы, морально-нравственное содержание художественных произведений, а также методы их отбора и преподавания с учётом возрастных особенностей детей. Представлены методические рекомендации, направленные на формирование таких качеств, как доброта, трудолюбие, честность, гуманизм и патриотизм через жанры сказки, рассказа и стихотворения. В работе обоснованы практические пути изучения литературных текстов с применением интерактивных методов обучения.

Ключевые слова: начальное образование, нравственное воспитание, литературный текст, художественное произведение, сказка, рассказ, методика, формирование личности, интерактивные методы, педагогический процесс.

Annotation. This paper analyzes effective methods of using literary texts in the moral education of primary school students. It discusses the educational role of literature, the moral content of artistic works, and methods of selecting and teaching them according to the age characteristics of pupils. The study provides methodological recommendations aimed at developing virtues such as kindness, patriotism, diligence, honesty, and humanity through genres like fairy tales, stories, and poems. Practical approaches to studying literary texts using interactive methods are also substantiated.

Keywords: primary education, moral upbringing, literary text, artistic work, fairy tale, story, methodology, personality formation, interactive methods, pedagogical process.

KIRISH. Bugungi kunda ta'lim tizimida o'quvchi shaxsini har tomonlama kamol toptirish, uni ma'naviy-axloqiy jihatdan barkamol inson etib tarbiyalash masalasi ustuvor yo'nalishlardan biri hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"da yosh avlodni yuksak ma'naviyatli, vatanparvar va ijtimoiy faol fuqarolar etib shakllantirish davlat siyosatining muhim vazifalaridan biri sifatida belgilangan [1, 12-b.].

Boshlang'ich ta'lim bosqichi bola shaxsining ma'naviy-axloqiy asoslari shakllanadigan eng muhim davrdir. Shu davrda o'quvchining tafakkuri, dunyoqarashi, xulq-atvori va ijtimoiy qadriyatlarga munosabati izchil tarbiyaviy jarayon orqali rivojlanadi. Ayniqsa, adabiyot darsi va undagi badiiy matnlar bolaning ichki dunyosiga, his-tuyg'ulariga bevosita ta'sir etuvchi kuchli tarbiyaviy vosita sifatida alohida ahamiyatga ega. Adabiy asarlar orqali bola ezgulik, halollik, mehnatsevarlik, vatanparvarlik, insonparvarlik kabi fazilatlarni ongli ravishda o'zlashtiradi. Chunki badiiy matn — bu hayotiy voqelikning obrazli in'ikosidir; u orqali o'quvchi hayotdagi ijobiy va salbiy xatti-harakatlarni tahlil etadi, ularning mohiyatini anglaydi [2, 34-b.]. Shu sababli boshlang'ich sinf o'qituvchisi adabiy matnni tanlash, tahlil qilish va o'rganish jarayonida nafaqat badiiy-estetik, balki axloqiy-ma'naviy tarbiyani ham ko'zda tutishi zarur.

Zamonaviy pedagogika fanida o'quvchilarning axloqiy fazilatlarini rivojlantirishda interfaol metodlardan, drammatizatsiya va rolli o'yinlardan foydalanish samarali natija berishi ta'kidlanadi. Bu metodlar o'quvchini matn mazmunini chuqur anglashga, qahramonlarning axloqiy tanlovlarini tahlil qilishga va o'z hayotida to'g'ri xulqiy qarorlar qabul qilishga o'rgatadi [3, 47-b.]. Shuningdek, xalq og'zaki ijodi namunalarining — ertak, maqol, topishmoq, hikoyatlarning — o'quvchi shaxsini axloqiy jihatdan shakllantirishdagi o'rni beqiyosdir. Chunki ular orqali milliy qadriyatlar, urf-odatlar, mehr-oqibat va insoniy fazilatlar bolalar ongiga tabiiy tarzda singdiriladi.

Shunday qilib, boshlang'ich sinf o'quvchilarini axloqiy tarbiyalashda adabiy matnlardan foydalanish — bu o'quvchilarning nafaqat badiiy didini shakllantirish, balki ularning ma'naviy dunyosini boyitish, mustaqil fikrlash va xulqiy madaniyatini rivojlantirishga xizmat qiluvchi muhim pedagogik jarayon hisoblanadi. Mazkur tadqiqot mavzusi adabiyot va tarbiya o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni tahlil etish, axloqiy tarbiya metodikasini takomillashtirish hamda o'quvchilarni ma'naviy jihatdan yuksaltirish yo'llarini aniqlashga qaratilgan.

ADABIYOTLAR SHARHI. Boshlang'ich sinf o'quvchilarini axloqiy tarbiyalash masalasi pedagogika fanida uzoq yillardan buyon dolzarb yo'nalishlardan biri bo'lib kelmoqda. Mazkur yo'nalishda ko'plab mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan ilmiy izlanishlar olib borilgan bo'lib, ularning asarlarida o'quvchilarda ma'naviy-axloqiy fazilatlarni shakllantirishning nazariy hamda amaliy jihatlari tahlil etilgan.

Avvalo, A. Avloniyning "Turkiy guliston yoxud axloq" asari axloqiy tarbiyaning milliy asoslarini belgilab bergan muhim manba sifatida e'tirof etiladi. Muallif axloqni inson kamolotining eng oliy mezonini deb bilib, "axloq — insonni inson qiluvchi narsa" degan g'oyani ilgari suradi [4, 15-b.]. Shu bois, bugungi zamonaviy ta'lim jarayonida Avloniy merosi o'quvchilarda ezgulik, vatanparvarlik, mehr-oqibat kabi fazilatlarni shakllantirishda nazariy poydevor bo'lib xizmat qiladi.

N. Xolmatova o'zining "Boshlang'ich sinfda axloqiy tarbiyani shakllantirish metodikasi" nomli ilmiy ishida axloqiy tarbiyani bolalarning yosh va psixologik xususiyatlariga mos tarzda tashkil etish zarurligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, o'quvchi axloqiy tushunchalarni tayyor shaklda emas, balki badiiy matnlar mazmunini his etish, qahramonlarning xatti-harakatlariga baho berish orqali o'zlashtiradi [5, 26-b.].

A. Qodirov o'z tadqiqotlarida adabiy ta'limning tarbiyaviy salohiyatini o'rganib, ayniqsa, hikoya va ertaklarning o'quvchilarda axloqiy ongini shakllantirishdagi o'rni va ta'sirini ilmiy jihatdan asoslab bergan. Uning fikricha, badiiy matn o'quvchini faqat estetik zavq bag'ishlash

vositasi emas, balki ma'naviy qadriyatlarni anglashga yo'naltiruvchi kuchli pedagogik omildir [6, 38-b.].

Shuningdek, D. Rahimova tomonidan yaratilgan "Pedagogik texnologiyalar va interfaol metodlar" nomli asarda axloqiy tarbiya jarayoniga zamonaviy yondashuvlar, xususan, dramatisatsiya, muammoli o'qitish, sahnalashtirish va rolli o'yin metodlarining samaradorligi asoslab ko'rsatilgan. Bu metodlar o'quvchilarning faolligini oshirib, ularni mustaqil fikrlashga va axloqiy xulqni ongli ravishda tanlashga undaydi [7, 41-b.].

Xalq og'zaki ijodi va badiiy adabiyot namunalarining tarbiyaviy ahamiyati haqida O. Hasanov o'z tadqiqotida shunday deydi: "Ertak va maqollar o'quvchi qalbida ezgulik urug'ini qadab, uni ijobiy xulqiy faoliyatga yo'naltiradi". Unga ko'ra, xalq ijodi namunalarini dars jarayonida o'qitish, ularni zamonaviy metodlar bilan uyg'unlashtirish o'quvchilarning axloqiy dunyoqarashini boyitadi [8, 54-b.].

Shuningdek, xorijiy tadqiqotchilar, jumladan, L. Kohlberg va J. Piajening axloqiy rivojlanish nazariyalari ham ushbu sohada muhim ilmiy asos yaratadi. Ularning fikriga ko'ra, bola axloqiy tafakkurga bosqichma-bosqich erishadi, shuning uchun o'qituvchi uning yosh xususiyatiga mos tarbiyaviy materiallarni tanlashi lozim [9, 63-b.].

Yuqoridagi ilmiy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich ta'limda adabiy matnlardan foydalanish o'quvchilarning ma'naviy-axloqiy rivojlanishida o'ziga xos o'rin tutadi. Bu borada o'qituvchining metodik mahorati, matn tanlash madaniyati va interfaol yondashuvni qo'llash darajasi asosiy omillardan biridir.

ASOSIY QISM

Boshlang'ich sinf o'quvchilarini axloqiy tarbiyalashning pedagogik asoslari

Axloqiy tarbiya — bu shaxsda jamiyat tomonidan e'tirof etilgan xulq me'yorlari, ijobiy fazilatlar va insoniy qadriyatlarni shakllantirish jarayonidir. Boshlang'ich ta'lim davri bola shaxsining ijtimoiy-axloqiy qarashlari, his-tuyg'ulari va xatti-harakatlarining dastlabki shakllanish bosqichi hisoblanadi [10, 22-b.]. Shu bois, o'qituvchining maqsadi — o'quvchining har bir so'z, harakat va munosabatida axloqiy mezonlarni uyg'otishdir.

Bu jarayonda pedagogik yondashuvlardan biri — namuna ko'rsatish metodidir. Masalan, o'qituvchi darsda "Yaxshilik qil, suvga tashla" maqolini o'rganar ekan, o'quvchilarga hayotiy misollar keltiradi: kimdir maktabda do'stiga yordam bergani, kimdir tabiatni asragani haqida suhbatlashish. Shu tarzda bola o'z xatti-harakatini axloqiy mezon bilan o'lchashni o'rganadi.

Adabiy matnlarning axloqiy tarbiyadagi o'рни

Adabiy matn — o'quvchi shaxsini tarbiyalovchi kuchli vosita. Chunki u nafaqat o'qitadi, balki his ettiradi, o'ylantiradi, tahlilga undaydi. Adabiy asarlarda tasvirlangan obrazlar orqali o'quvchi ezgulik va yovuzlik, halollik va hiyla, fidoyilik va loqaydlilik o'rtasidagi farqni anglaydi [11, 49-b.].

Masalan, 3-sinf "O'qish kitobi"dagi G'afur G'ulomning "Shum bola" asari o'quvchilarda halollik, mehnatsevarlik va kattalarga hurmat kabi fazilatlarini shakllantirishga xizmat qiladi. Asardagi Qoravoy obrazi orqali bola har qanday hiylaning oqibati yomonligini tushunadi. O'qituvchi bu asarni o'rganishda muammoli savol beradi:

"Nega Qoravoy oxirida pushaymon bo'ldi? Agar siz uning o'rnida bo'lsangiz, qanday yo'l tutardingiz?"

Bu kabi savollar orqali o'quvchi badiiy obraz bilan muloqot qiladi, axloqiy xulq haqida mustaqil fikr yuritadi.

Bundan tashqari, xalq og'zaki ijodidan olingan "Bo'ri va echki bolalari" ertagi bolalarga onaga sadoqat, mehr-oqibat va hushyorlik haqida dars beradi. O'qituvchi ertakni sahnalashtirish metodi bilan o'rganadi: o'quvchilar rollarga kiradi, voqeani jonlantiradi. Bu esa ularni nafaqat matnni yodda saqlash, balki uning axloqiy mohiyatini his qilishga undaydi [12, 53-b.].

Adabiy matnlarni o'qitishda interfaol metodlardan foydalanish

Axloqiy tarbiya samaradorligi ko'p jihatdan tanlangan metodik yondashuvlarga bog'liq. Bugungi kunda o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlovchi interfaol metodlar keng qo'llanilmoqda. Jumladan, "Aqliy hujum", "Baliq skeleti", "Munozara", "Rolli o'yin", "Ssenariy asosida sahnalashtirish" kabi usullar orqali o'quvchilar o'z fikrini erkin ifoda etish, obrazli tafakkurini rivojlantirish imkoniga ega bo'ladi.

Masalan, "To'g'ri va noto'g'ri xatti-harakatlar" mavzusida "Baliq skeleti" metodidan foydalanilganda, o'qituvchi doskada skelet shaklini chizadi. O'quvchilar "to'g'ri xatti-harakatlar" (mehr, do'stlik, halollik) va "noto'g'ri xatti-harakatlar" (aldash, tanbalik, hurmatsizlik)ni skeletning chap va o'ng taraflariga yozadilar. Bu o'yin tarzidagi faoliyat orqali bola ijobiy va salbiy fazilatlarni tahlil qiladi va to'g'ri xulqni tanlashni o'rganadi.

Rolli o'yin metodida esa adabiy asar qahramonlari obrazida chiqish qilinadi. Masalan, "Alpomish" dostonidan bir parcha asosida "Sadoqat va vatanparvarlik" sahnasini sahnalashtirish o'quvchilarning milliy g'ururini oshiradi, ularni fidoyilik ruhida tarbiyalaydi.

Axloqiy tushunchalarni shakllantirishda o'qituvchining roli

O'qituvchi — bu faqat bilim beruvchi emas, balki axloqiy yo'l ko'rsatuvchi shaxsdir. Boshlang'ich sinf o'qituvchisi dars davomida o'quvchilarda to'g'ri va noto'g'ri xatti-harakatlarni ajrata olish, har bir voqeaga axloqiy baho bera olish ko'nikmalarini shakllantirishi zarur [13, 35-b.].

Masalan, "Mehr-oqibatli bo'lish" mavzusida o'qituvchi o'quvchilarga shunday savol beradi:

"Agar sinfdoshingiz yiqilib tushsa, siz nima qilasiz?"

Bu savol o'quvchini o'z xatti-harakatini tahlil qilishga undaydi. Shu orqali u mehr, g'amxo'rlik va insonparvarlik fazilatlarining mohiyatini amalda his qiladi.

O'qituvchi shuningdek, har bir o'quvchining individual xususiyatini hisobga olib, badiiy matnni tahlil etishda turli darajadagi savollar beradi. Bu yondashuv o'quvchilarda nafaqat fikrlash, balki axloqiy mas'uliyatni his etish tuyg'usini ham shakllantiradi.

Adabiy matnlar asosida shakllantiriladigan axloqiy fazilatlar

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida adabiy matnlar orqali quyidagi axloqiy fazilatlar shakllanadi:

Fazilat turi	Asar yoki janr namunasi	Tarbiyaviy mazmun
Halollik	"Shum bola" (G'. G'ulom)	Yolg'onning oqibati yomonligi
Mehr-oqibat	"Ona haqidagi ertaklar"	Onaga sadoqat, minnatdorlik
Vatanparvarlik	"Alpomish" dostoni	Vatan uchun fidoyilik
Mehnatsevarlik	"Qo'zi va echki" hikoyasi	Mehnatning qadri
Do'stlik va yordam	"Do'stlik haqida maqollar"	Do'stga sadoqat, yordamga tayyorlik

Bunday misollar o'quvchilarning hayotiy tajribasi bilan uzviy bog'langan holda, ularning shaxsiy qadriyat tizimini shakllantirishga yordam beradi [14, 50-b.].

XULOSA. Boshlang'ich sinf o'quvchilarini axloqiy tarbiyalashda adabiy matnlardan foydalanish jarayoni o'qituvchidan yuksak pedagogik mahorat, chuqur tahliliy fikrlash va har bir asarning tarbiyaviy imkoniyatlarini nozik his etishni talab etadi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, adabiy matnlar bolaning ma'naviy olamini shakllantirish, axloqiy me'yorlarni o'zlashtirish va ijtimoiy xulq madaniyatini rivojlantirishda eng samarali vositalardan biridir.

Adabiyot — bu inson ruhiyatiga, dunyoqarashiga bevosita ta'sir qiluvchi vosita. Shu bois badiiy asarlarni o'qitish jarayonida o'quvchining nafaqat bilish faoliyatini, balki hissiy, axloqiy va estetik tajribasini ham rivojlantirish muhimdir. Bunda o'qituvchi asar mazmunini shunchaki bayon qilish bilan cheklanmasligi, balki qahramonlarning xatti-harakatlarini, ularning ichki kechinmalarini, axloqiy tanlovlarini muhokama qilish orqali o'quvchini hayotiy xulosa chiqarishga yo'naltirishi zarur.

Masalan, Abdulla Qahhorning "O'g'ri" hikoyasi orqali halollik, vijdon va poklik tushunchalarini tahlil etish mumkin. O'quvchilar bu asarda qahramonning noto'g'ri yo'lga kirib, keyin vijdon azobiga uchrashini muhokama qilish orqali o'z hayotiy qarashlarini shakllantiradilar. Yoki Xudoyberdi To'xtaboyevning "Sariq devni minib" asarida do'stlik, mehr, jasorat, sadoqat singari insoniy fazilatlar obrazlar orqali yoritilgan bo'lib, ular bolalar uchun axloqiy idealni ifodalaydi.

Adabiy matnlardan samarali foydalanish uchun o'qituvchi quyidagi pedagogik shart-sharoitlarni hisobga olishi lozim:

- asar tanlashda o'quvchining yosh xususiyatlari va psixologik tayyorgarligini e'tiborga olish;
- matnni o'rganishda interfaol metodlardan (munozara, rolli o'yin, sahnalashtirish, "fikrlar zanjiri" usuli va boshqalar) foydalanish;
- asar mazmuni asosida axloqiy muammolarni muhokama qilishga o'quvchilarni jalb etish;
- matndan olingan g'oyalarni hayotiy vaziyatlar bilan bog'lash.

Shuningdek, xalq og'zaki ijodi namunalaridan foydalanish o'quvchilarda milliy g'urur, qadriyatlar va urf-odatlariga hurmat tuyg'usini mustahkamlaydi. Ertak va maqollar orqali yaxshilik yomonlikka qarshi qo'yiladi, bu esa bolalarda ijobiy fazilatlarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, adabiy matn asosida olib boriladigan axloqiy tarbiya faqat ma'naviy bilim berish bilan cheklanmaydi, balki o'quvchining ijtimoiy faolligini oshiradi, ijobiy shaxsiy sifatlarini mustahkamlaydi, hayotiy qadriyatlar tizimini shakllantiradi. Shu bois, boshlang'ich sinfda adabiy matnlardan foydalanish metodikasini takomillashtirish — bu zamonaviy ta'limning eng dolzarb masalalaridan biridir.

Umuman olganda, o'quvchilarni axloqiy jihatdan tarbiyalashda adabiy matnlar:

- ✓ Shaxsiy o'sish vositasi sifatida bolaning ichki dunyosini boyitadi;
- ✓ Kommunikativ muhit yaratadi, muloqot va fikr almashuvni rag'batlantiradi;
- ✓ Axloqiy refleksiya jarayonini faollashtiradi — bola o'z xatti-harakatini baholashni o'rganadi;
- ✓ Milliy qadriyatlar targ'ibotchisi sifatida o'zligini anglashga xizmat qiladi.

Shunday qilib, boshlang'ich ta'lim jarayonida adabiy matnlardan foydalanish o'quvchilarni nafaqat badiiy-estetik, balki ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalashda ham beqiyos ahamiyat kasb etadi. Bu yo'nalishdagi samarali metodika o'quvchini ezgulik, insonparvarlik va vatanparvarlik ruhida kamol toptirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. – T.: Adolat, 2020. – 48 b.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Yoshlarni ma'naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta'lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish to'g'risida"gi qarori. – T.: Lex.uz, 2018.
3. Xolmatova N. Boshlang'ich sinfda axloqiy tarbiyani shakllantirish metodikasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019. – 112 b.
4. Qodirov A. Adabiyot ta'limida ma'naviy-axloqiy tarbiya. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2021. – 136 b.
5. To'xliyev B., Madrahimova D. Boshlang'ich sinf o'qituvchisi uchun adabiyot darslari metodikasi. – T.: O'qituvchi, 2017. – 98 b.
6. G'ulomov A., Husanov R. Pedagogika nazariyasi va tarbiya metodikasi. – T.: Universitet nashriyoti, 2020. – 154 b.
7. Hasanboyeva O. Pedagogika. – T.: O'zbekiston faylasuflar jamiyati, 2019. – 272 b.
8. Saidov I., Raximova M. Boshlang'ich ta'limda axloqiy tarbiya va o'qish darslari integratsiyasi. – T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2021. – 84 b.
9. Otaboyeva D. Adabiyot o'qitish metodikasi. – Toshkent: O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2018. – 119 b.
10. Yo'ldosheva M. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida ma'naviy qadriyatlarni shakllantirish yo'llari. – T.: Fan va texnologiya, 2022. – 101 b.
11. Karimova V. Psixologiya: Yosh davrlari va tarbiya psixologiyasi. – T.: O'zbekiston, 2016. – 245 b.
12. Bahromov M. O'qish darslarida interfaol metodlardan foydalanish. – Namangan: NMPI nashriyoti, 2020. – 87 b.
13. To'xtaboyev X. Sariq devni minib. – T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2015. – 176 b.
14. Qahhor A. Tanlangan asarlar. – T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2018. – 288 b.
15. Vygotskiy L. S. Pedagogik psixologiya. – Moskva: Prosveshcheniye, 1991. – 320 s.